

20. Винниченко В. Поворот на Україну / Володимир Винниченко // Публіцистика. [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк – Київ, 2002. – С. 146 – 181.
21. Винниченко В. Перед новим етапом / Володимир Винниченко // Публіцистика. [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк – Київ, 2002. – С. 209 – 249.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 2. – Спр. 3.
23. Винниченко В. Та, за яку змагались Гітлер, Сталін та інші / Володимир Винниченко // Сучасність. – 2000. – №6. – С. 98 – 101.
24. Винниченко В. Біографічні дані / Володимир Винниченко // Публіцистика. [упор. та ред. В. Бурбела]. – Нью-Йорк – Київ, 2002. – С. 204 – 208.
25. Історія України. Хрестоматія: навчальний посібник у двох частинах / Упорядники Б. Білик, О. Пиріг. – Ч. 2. – К.: Альтерпрес, 2004. – 592 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дергачов Олександр Васильович – аспірант кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: вітчизняна історія XX століття, історична біографістика, історія Української революції 1917 – 1920 рр.

УДК 94(430).085/086 «1941/1944»:28.316

“РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ МІЛІТАРИЗОВАНИХ ОКУПАЦІЙНИХ ЗОН УКРАЇНИ 1941 – 1944 РР.”

Микола ДРОБОТ (Київ)

У цій статті на основі періоджерел та новітніх історичних досліджень розкрито сутність релігійної політики військової адміністрації на мілітаризованій території окупованої України 1941 – 1944 рр. через призму протистояння німецьких еліт.

Ключові слова: військова адміністрація, еліти, комендатури, общини, релігійні організації, релігійна політика, церкви.

В этой статье на основе первоисточников и современных исторических исследований раскрыто сущность религиозной политики военной администрации на милитаризованной территории оккупированной Украины 1941 – 1944 гг. через призму противостояние германских элит.

Ключевые слова: военная администрация, элиты, комендатуры, общины, религиозные организации, религиозная политика, церкви.

In this article author aims, leaning against original sources and modern historical researches to make an effort expose essence of religious policy of military administration on militarization territory of occupied Ukraine 1941 – 1944 through a prism opposition of the German elites.

Keywords: military administration, elites, commandant's head quarterses, communes, religious organizations, religious policy, churches.

Актуальність. Утвердження політичної системи суспільства на позиціях ліберальної модерної демократії не завжди вносить певну розрядку в державно-релігійний діалог. Оскільки наявна можливість появи нового політичного руху, принципи якого можуть бути утаємнені від громадськості при дотриманні дуальності ідеологічних постулатів. Алгоритм вироблення ідеологічної бази нового суб'єкта політичного життя може полягати у відході від християнських цивілізаційно-творчих цінностей та відкиданні атеїзму для вироблення нових релігійних форм світобачення, які задовольняли б містичне сприймання минулого, через призму національної гордості й величі. Для того, щоб запобігти містико-історичного погляду на минуле, враховуючи появу нацизму у Веймарській республіці та його домінування в Третньому Рейху, необхідно дослідити сутність релігійної політики німецької військової адміністрації на теренах окупованої України в 1941 – 1944 рр. через призму протистояння “старого” (представники військової адміністрації) та “нового” (нацистські партійці) типів німецьких еліт.

Новизна дослідження полягає в розкритті сутності релігійної політики військової адміністрації стосовно чотирьох течій християнства та мусульманства протягом 1941 – 1944 рр. на території прифронтової зони та окупованих територій, що увійшли до складу Рейхскомісаріату “Україна” ще в 1941 – 1942 рр. (мілітаризована зона окупації). Окрім того, автор при розгляді цього питання простежує конфронтації позицій “старого” та “нового” типів німецьких еліт у розв'язанні релігійної проблеми окупації України.

Основною метою публікації є дослідження особливостей, трансформаційних змін релігійної політики Верховного головнокомандування вермахту на мілітаризованій території окупованої України протягом 1941 – 1944 рр.

Праці істориків Радянського Союзу 40 – 60-х рр. ХХ ст. мали ідеологічне розкриття офіційно негативного ставлення до релігії. Тому німецька релігійна політика на Сході розглядалася ними як засіб пропаганди, а роль радянського державного апарату висвічували тільки позитивно. Заради підтвердження цього стереотипу автори вдавалися навіть до поступового вилучення із видань військово-документальної літератури імен священнослужителів-партизан. Наприклад, у книзі І. Шубітидзе “Полесские были” 1969 р. видавництва вони наявні, а вже у видавництві 1974 р. – відсутні. У той же час робився акцент на співпраці деяких священників із гітлерівською адміністрацією. Цьому питанню приділялася увага й при публікації збірників документів. Цим цілям було присвячене й дослідження як, Г.А. Суглобова “Союз хреста і меча”, що видана 1969р. Зосередженість цієї праці й подібних на негативізм німецької релігійної політики та її суб’єктів не дозволяла розглядати її двоєдиність, тобто виокремлювати роль військової адміністрації в релігійній політиці від політики цивільної адміністрації.

Радянська історіографія 70 – 80-х років ХХ ст. продовжувала дослідження, розглядаючи поставлену проблему через сутність “антинародної діяльності автокефальної та уніатської церков”, у дусі офіційної ідеологізованої методики дослідження. Але із середини 1980-х рр. намітилася нова тенденція вивчення цього питання в радянській історіографії цієї проблеми, яка диктувалася процесами деполітизації, деідеологізації історичної науки, відкриттям раніше не відомих джерел та доступу до них дослідників, що зумовлювало переосмислювати по-новому проблему діяльності релігійних організацій в СРСР. Однак, підходи дослідження залишалися незмінними. Це можна простежити і в останній книзі історика Н.С. Гордієнка “Сучасне російське православ’я”, де зроблена більш зважена оцінка діяльності духовенства й пастви у військовий час. При цьому автор відштовхувався від постулату минулих років, що війна як масове страждання і всенародне горе було стимулятором зростання релігійності, що пояснює феномен церковного відродження в рамках жорсткої децентралізованої релігійної політики окупаційних властей Третього Рейху.

Українська історіографія 90-х рр. ХХ ст. приділяє особливу увагу українській православній церкві в роки окупації та церковному життю в Україні протягом 1943 – 1946 рр. Так, дослідник Ю. Волошин у праці: “Українська православна церква в роки нацистської окупації” [3] умовно виділяє три періоди в діяльності православної церкви в умовах німецької окупації. Перший – від початку окупації до червня 1942 р. – найбільш сприятливий для українського православ’я; у зв’язку із пошуком стратегії новоявленої влади взаємодії із ним. Другий період – червень і до кінця 1942 р. – активне втручання німецької адміністрації в церковні справи заради максимального використання потенціалу церкви для боротьби із рухом опору та заохочення своєї пастви до трудової еміграції в Німеччині. Третій період охоплює 1943 – 1944 рр. повне підпорядкування української православної Церкви німецькому командуванню. Ця періодизація є умовною, оскільки в кожному із цих періодів існували особливі рішення окупаційного режиму, які послаблювали чи посилювали свій адміністративний контроль. Дослідник В.О. Пашенко в праці “Православ’я в новітній історії України” наголошує на зростанні УАПЦ у перші часи окупації та її політизації. Підкреслює відчутну зміну вектора німецької політики, для УАПЦ у бік автономістів. Він вважає, що 1943 р. відбувся перехід нацистської окупаційної політики у сфері релігійного життя до репресивних заходів. Приводом до них послугувала випадкова смерть екзарха автономної УПЦ Олексія. Дослідник О.Є. Лисенко у своєму дослідженні “Церковне життя на Україні 1943 – 1946 рр.” розглядає релігійну політику останнього періоду окупаційної влади як відповідь на активовану релігійну діяльність РПЦ, що не змогла бути адекватною в силу змін на фронтах вермахту [4].

Сучасна російська історіографія презентована монографією російського історика Ю.А. Катуніна “Російська православна церква в часи Другої світової війни 1939 – 1944 рр.”. Це дослідження присвячене стану РПЦ в роки Другої світової війни, що розглядає причини відкриття православних храмів на території Криму. Наукова праця М.В. Шкаровського “Крест и свастика...” [18] системно досліджує проблему взаємостосунків Православної церкви та нацистських властей на окупованих територіях на основі архівного матеріалу. У цій праці

переконливо доведено, що релігійна політика окупаційних властей диктувалася умовами часу та адміністративними розбіжностями, які виникали між берлінськими урядовцями та місцевими окупаційними установами – військовою адміністрацією 1941 – 1942 рр., поліцією, СД, СС, керівництвом РКУ та Рейхсміністерством зайнятих територій.

Позицію сучасної закордонної історіографії щодо релігійної проблеми можна простежити в монографії голландського історика Карела Беркгофа “Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою” [2]. У праці використано глибокий масив архівних документів, публікацій і матеріалів опитувань. Хронологічно та географічно монографія обмежена рамками Рейхскомісаріату “Україна” 1941 – 1944 рр., але в ній можна помітити релігійно-політичну діяльність військової адміністрації на окупованих українських територіях, які в подальшому управлялися цивільною адміністрацією в складі Рейхскомісаріату. Ця діяльність характеризувалася залученням до церковного будівництва офіцерів і солдат, відкриттям церков, реєстрацією нових приходів та релігійних організацій.

Звісно, мета Німеччини стосовно до СРСР мала загарбницький характер, який був успадкований ще з часу Першої світової війни щодо Сходу. Цілі Німеччини на Сході в часи Першої світової війни диктувалися німецькою елітою, інфікованою експансіоністськими ідеями, расовими й колонізаторськими ідеями, імперіалістичними зовнішньоекономічними установками. Але розгром Німеччини й революційна ситуація у Європі 1917 – 1918 рр. не змінили ідейного базису німецької еліти, а навпаки, доповнили її ідеологію – реваншизмом та антибільшовизмом. До цієї еліти постімперського часу належали: військовий генералітет, вища бюрократія зовнішньополітичного відомства та представники економічних кіл. Ці кола в період гітлерівської влади належить до “старого” типу німецької еліти. Використання визначення “старий” тип еліти уможливило відокремлювати ці кола від кадрів нацистської партії, які здобули й зберігали статус “нової” еліти лише в 1933 – 1945 рр. [1]. “Нова еліта”, керована своїм еkleктиком А. Гітлером, сформувала принцип “східної політики” – поєднання “національної” ідеї, расової теорії та антисемітизму із тезою про “розширення життєвого простору”. Але характер військових цілей стосовно до СРСР залишався незмінним, що давало змогу знайти консенсус між двома типами німецьких еліт у “східному питанні”.

Реалізація “східного питання” оформилася через створення трьох зон військової окупації. Перша зона охоплювала безпосередньо район бойових дій. Другу зону становив тилловий армійський район, який сягав одразу за лінією фронту 20 – 50 км. Третя зона охоплювала території оперативного тилового району кожної із груп армій. Ці три мілітаризовані зони військової адміністрації доповнювалися наявністю однієї особливою зоною, яка перебувала у стані зміни військового управління на цивільне управління Рейхскомісаріату “Україна”. Цими мілітаризованими зонами керували представники військової адміністрації: командувачі дивізій та корпусів, що уособлювали виконавчу владою на підконтрольній території фронту; польові та гарнізонні комендатури.

Ці діячі військової адміністрації на теренах окупованої України належали до представників “старого” типу німецької еліти. Позиція представників військового командування диктувалася не расистським підходом Розенберга до релігійного питання в Україні, а традиційним імперським вихованням часів Другого Німецького Рейху. Наприклад, представники німецького генералітету Е. Манштейн і К. Рундштедт відвідували церкву в Ченстохові під час Польської кампанії 1939 р [3]. Саме командуванню групи армій “Південь” на чолі із генералом Рундштедтом відводилася роль утілення окупаційної політики військової адміністрації у сфері релігійного життя. У складі штабу групи армій “Південь” вирішенням церковних справ завідував экс-директор Бреславського Східноєвропейського інституту професор Ганс Кох, який і був наділений цим правом на власний розсуд діяти відповідно власної компетенції [18, с. 425]. Ганс Кох народився в німецькій колонії під Станіславом. У 1918 – 1920 рр. працював у штабі армії С. Петлюри, а із зими 1940 – 1941 рр. за дорученням абвера підтримував зв’язки із емігрантами із ОУН. У перші місяці війни Кох активно займався церковними й політичними справами у Львові, а після взяття Києва (19 вересня 1941 р.) зайняв посаду особливого уповноваженого з питань культурного життя, але через 2 – 3 місяці його “українофільська” діяльність була призупинена [18, с. 427].

Політична діяльність військової адміністрації, представників “старого” типу німецької еліти, у сфері релігійного життя не мала рис одноманітності. На перший час (літо – осінь

1941 р.), – стихійного відродження релігійного життя, – в основному церковні справи її полягали в офіційному визнанню виниклих приходів та заохоченням християнські орієнтованих офіцерів і солдатів до церковного будівництва [2, с. 237; 13, арк. 34]. Прикладом може слугувати Фрідріх Хейер – (у роки війни офіцер вермахту, який мав сан євангельського священнослужителя й брав участь у похованні німкені-лютеранки із Полтави, а в подальшому отримав право від СД, представників “нового” типу еліти, на релігійну діяльність у межах мілітаризованої зони [18, с. 426]. Цей акт пояснюється тим, що важливе місце в релігійній політиці адміністрації гітлерівського вермахту займали релігійні потреби фольксдойче, зокрема менонітів, баптистів та лютеран, які вважалися “антирадянськими елементами” й потребували, на думку компартійного керівництва СРСР, фізичного знищення чи депортації. Зокрема, скажімо, німецькій армії вдалося врятувати 30 населених пунктів менонітів із 57-ми [2, с. 28]. Один із уцілілих фольксдойче Якоб Вібе, який у період окупації був менонітом, свідчить, що: “Німці не забороняли віруючим збиратися...”. Всяка община будь-якого напрямку протестантизму могла збиратися щонеділі чи іншими днями молитися, під керівництвом своїх проповідників вивчати Біблію, приймати водне хрещення та звершувати євхаристію [4, с. 12; 13, арк. 2].

Толерантно налаштовані представники “старого” типу німецької еліти, використовуючи адміністративний ресурс військової адміністрації, дозволяли діяльність релігійним громадам не лише протестантським, а й мусульманським. Наприклад, близько семиста мусульман Києва від жовтня 1941 року навіть мали мечеть на Подолі [2, с. 242]. Але досить активну підтримку військова адміністрація надавала УАПЦ, при цьому дозволила семи православним єпископам РПЦ, що опинилися на окупованій території України, провести два собори 18, 25 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі, які проголосили автономність Української православної церкви й обрали митрополитом Олексія екзархом України. Ці акції розпалили міжправославні конфронтації про юрисдикційну належність приходів західноукраїнських земель, що увійшли до складу СРСР між УАПЦ, УПАЦ та православної Польської митрополії. Варшавський митрополит Діонісій (Валединський), не визнаючи автономної Церкви під тиском німецької окупаційної влади, яка не допускала поширення його влади на схід, благословив на сан архієпископа еп. Луцького Полікарпа (Сікорського) й 24 грудня 1941 р. призначив його адміністратором УАПЦ в Україні [10, арк. 7; 18, с. 424]. Але на цьому протиріччя не вичерпалися, а “найяскравіше виявляються в суперечці про моління та використання рідної мови під час богослужінь” [10, арк. 6]. У цих суперечках командний склад німецької армії відіграв активну роль, характер якої залежав від позицій місцевих комендантів. У Херсоні місцева господарська команда виділила православному духівництву 30 000 рублів на відновлення церковної споруди в обмін на обіцянку вести службу церковнослов’янською мовою, письмову присягу на вірність і клятву “відхилити всі спроби зробити церкву політичним інструментом українських націоналістів” [12, арк. 27]. Місцевий комендант Борисполя в листопаді 1941 р. наказав провести референдум із приводу мови богослужіння, а коли опитування не дало явних результатів, він постановив, щоби “старослов’янська церква” та “українська церква” використовували місцевий храм по черзі [2, с. 237].

Відставка Г. Коха взимку 1941 р. змінювала функціональні завдання в релігійній політиці військової адміністрації на нових окупованих територіях, що були закріплені інструкцією головного штабу вермахту від 7 грудня 1941 р. про поводження з українським населенням. Вона констатувала необхідність: не обмежувати свободу віросповідання усім християнським конфесіям і разом із тим перешкоджати політизації цим напрямком. Інструкція передбачала вживання заходів, “щоб колишні місця відправлення релігійного культу не перетворювалися в міста паломництва”. Інструкція також передбачала антиватиканський напрям, оголошуючи, що “представники церкви інших держав мають бути вигнані з території, яка перебуває в німецькому підпорядкуванні” [6, арк. 239]. Нагляд за церковною діяльністю покладалася на місцеві комендатури, що керувалися цією інструкцією і реалізовували її за допомогою агітаційних методів, спрямованих на активізацію місцевого населення окупованих територій України. Наприклад, в одному із будинків по вул. Шевченка м. Ворошиловграда було вивішена об’ява: “Панове! Тут відкривається молитовний дім. Прохання взяти участь в підготовці цієї будівлі для нормального виконання релігійних обрядів” [15, арк. 9]. При цьому місцеві комендатури намагалися залучити антирадянські елементи до структури управління й

поліцейського контролю населення. Послідовники православних церков намагалися наділити церкву політичним впливом через її українізацію чи висування вимог німецькій адміністрації [17, арк. 22]. “Лише в Ромнах (польова комендатура № 197) знайшли поширені листівки митрополита Київського і Галицького Ніколая, яка призначена для священослужителів православної церкви і спрямована проти автокефальної церкви, петлюрівської партії і насамперед Німеччини. Розслідування про її походження ще не закінчене”, – звітував військово-адміністративний відділ при командуючому військами тилового району групи армій “Б” від 10 жовтня 1942 р. [9, арк. 2].

Фактично військова адміністрація та її представники заклали особливий тип управління на початку 1942 р. – “інструкційний” (вимоги місцевих комендатур надати інструкції від головного штабу) у силу німецької пунктуальності й військового статуту. Наприклад, відчуваючи, що агітаційні методи місцевої комендатури вермахту на Чернігівщині не могла протистояти курсу УАПЦ, яка “переслідує ймовірніше політичну мету, ніж релігійну, мається на увазі бандерівський рух”, зазначала у своєму донесенні від 20 квітня 1942 р., що “населення залишається пасивним до її прагнень”, але “існує загроза, що агітація з боку духовенства буде бентежити розум населення”, і тому прохала надати інструкцію, “як має ставитися комендатура до національної церкви” [7, арк. 119]. А польова комендатура № 774, що містилася в околицях Дніпропетровська, повідомляла від 23 липня 1942 р. про існування в регіоні баптистів, які “не можуть відправляти свої релігійні культи, мабуть, через переслідування з боку православних священників. Якщо подібні зловживання становили відомі, то вони відразу ж усувались на основі принципу, оголошеного вермахтом про свободу віросповідань” [11, арк. 80]. Також прохала надати вказівку про те, як потрібно ставитися до служителів “живої” церкви, реформованої гілки православної церкви, що відкололася при радянській владі, на території управління польової комендатури. В донесенні ізюмської польової комендатури в Харківській області з 25 липня по 15 серпня 1942 р. вбачалося необхідністю запропонувати розробити Головному штабу вермахту “чіткі директиви із стягнення податків із священнослужителів”, оскільки на місцях вбачалося загроза для спокою в тому, “що священники користуються своїм службовим становищем, щоб вимагати за церковні відправи харчі натурою, розміри яких не відповідають їхній праці” [7, арк. 119]. Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР Сергієнка Першому секретарю ЦК КП(б)У Хрущову про церковників м. Харкова та Лівобережної України від 24 березня 1943 року повідомляла, що, “торкаючись податкової системи окупантів стосовно церковників, варто відмітити, що ні одна із функціонувальних церков ніякими податками не обкладалася” [13, арк. 33].

Подальший розвиток релігійної політики на території військової адміністрації України залежав від взаємодії і боротьби трьох центрів влади та двох типів німецьких еліт: рейхскомісара України, який формально був підзвітний Рейхсміністерству зайнятих територій, але міг діяти незалежно, керуючись партійними зв'язками; Міністерства окупованих територій, чий погляд частково поділяв Абвер (військова розвідка), і СД на чолі із обергрупенфюрером СС Олендорфом, яке проводило самостійну лінію в східній політиці. При цьому позиції в релігійній політиці відомства Коха і СД збігалися, не поступатися, навіть тимчасово, релігійним організаціям, але протистояли позиціям Рейхсміністерству та військової адміністрації. 1 листопада 1941 р. шеф оперативної групи С у Києві видав наказ про недопущення відкриття будь-яких духовних навчальних закладів. Це ж підтвердив на території цивільної адміністрації рейхскомісар України у своєму наказі від 2 лютого 1942 року. А на окупованих територіях військової адміністрації місцеві комендатури отримували прохання церков про створення семінарів проповідників для підготовки молодих священнослужителів, але за порадою служби безпеки СД відхиляли. “Необхідно визнати, – повідомлялося в донесенні гарнізонної комендатури м. Харкова від 20 серпня 1942 р., – що церква розглядає це як перешкоду своїй діяльності” [7, арк. 305-а]. Із цією перешкодою представники церковних організацій боролися, покладаючись на випадковість часу й добрі особисті стосунки із німцями [16, арк. 19]. Зрозуміло, що такий алгоритм взаємодії місцевих комендатур військової адміністрації, Рейхскомісаріату, служби безпеки СД із представниками релігійних організацій “хитає віру в німецьке панування” і “викликало в церковних колах невдоволення”, підсилюючи його особливо тоді, коли на 22 – 24 грудня 1942 р. була призначена “в Харкові нарада всіх єпископів

православної церкви України, на якій передбачалося обговорити питання нової організації об'єднаної православної церкви України та розподілити єпархії, але не відбулася через те, що єпископам рейхскомісаріат не дав дозволу на поїздку”, хоча “співробітництво з Німеччиною було виділено окремим пунктом” [9, арк. 82; 10, арк. 7].

Отож, релігійна політика військової адміністрації на мілітаризованих зонах окупації України мала протистояння двох типів німецької еліти. Позиція в релігійному питанні “старого” типу еліти домінувала протягом літа – зими 1941 р. під час стихійного релігійного відродження приходів, релігійних організацій та общин. “Новий” тип німецької еліти врівноважив свою позицію у вирішенні релігійних потреб у рамках нацистського світогляду, розпочинаючи протягом 1942 р. і до закінчення окупації, набрав домінантного характеру. “Новий” тип німецької еліти використовував у своїй релігійно-політичній діяльності весь державно-партійний інструментарій – органи СС (РСХА, СД) та цивільну адміністрацію, фактично підконтрольну нацистському партійному керівництві.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку – це деталізація уваги до діяльності військової адміністрації в кожній із трьох мілітаризованих зонах окупованої України та простеження нівелювання та домінування політичної лінії в релігійному питанні “нового” типу німецької еліти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айхгольц Д. Цели Германии в войне против СССР. Об ответственности германских элит за агрессивную политику и преступления нацизма. – Режим доступу: http://scepsis.net/library/id_704.html
2. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя та смерть за нацистської окупації на Україні. – К.: “Часопис “Критика””, 2011. – 455 с.
3. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. – П.: Полтавський державний інститут ім. В. Г. Короленка, 1997. – 126 с.
4. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні, 1943–1946. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 403 с.
5. Манштейн Э. Утерянные победы. Воспоминания фельдмаршала. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/memo/german/manstein/03.html>
6. Усач Н., Трофименко В. К истории пятидесятнического движения. У 7-ми книгах. // Кн. 4: Крещенные Огнем (Иван Левчук и сподвижники). – Винница, “Слово христианина”. 2003. – 228 с.
7. Усач Н., Трофименко В. К истории пятидесятнического движения. У 7-ми книгах. // Кн. 5: Шестивие Пятидесятницы. – Винница, “Слово христианина”. 2002. – 240 с.
8. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 149. – Арк. 239.
9. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 119, 305-а.
10. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 205.
11. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 196. – Арк. 2, 82.
12. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 296. – Арк. 6-7.
13. ЦДАВОВ: Ф. КПМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 459. – Арк. 79-80.
14. ЦДАВОВ: Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 27.
15. ЦДАГО: Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 90. – Арк. 1 – 34.
16. ЦДАГО: Ф.1. – Оп. 23. – Спр.124. – Арк. 9 – 10.
17. ЦДАГО: Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 534. – Арк. 9.
18. ЦДАГО: Ф.1. – Оп. 23. – Спр.688. – Арк. 18 – 19.
19. ЦДАГО: Ф.1. – Оп. 23. – Спр.534. – Арк. 22 – 24.
20. Шкаровский М. В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. - М.: “Вече”, 2007. – 506 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дробот Микола Васильович – студент V курсу НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії нацизму та релігійної політики Третього Рейху на теренах України й Німеччини.

УДК: 655. 41 (447) «1920/1930»

РЕФОРМУВАННЯ ВИДАВНИЧОЇ СИСТЕМИ В УСРР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

Валентина МОЛОТКІНА (Переяслав-Хмельницький)

Аналізуються особливості реформування видавничої системи в УСРР у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років в контексті соціокультурних умов того часу. Показано, що в другій половині 1920-х рр. в УСРР сформувалося два видавничі центри – Харків (радянсько-